

UOT 94(479.24); UOT 94

AYSEL QƏRİBOVA

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
ayselgaribova@bsu.edu.az*

XVI ƏSRİN II YARISINDA SƏFƏVİ-ŞEYBANİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Xorasan Səfəvilərin ucqar şərqində yerləşib, özünün siyasi iqtisadi yerinə görə Mərkəzi Asiyaya giriş hesab edilirdi. İqtisadi inkişafına və coğrafi mövqeyinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edən Xorasan hakim sülalələr üçün vacib bölgə idi. Bu bölgəni əldə etmiş sülalə həm də Mərkəzi Asiyaya yiyələnmiş hesab edilir və hakim mövqeyə sahiblənirdi. Qızılbaş Səfəvilər yarandıqları gündən Xorasanı ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparır, hərbi və diplomatik yolla Mərkəzi Asiyada, xüsusilə Xorasanda möhkəmlənməyə çalışırdılar. Mühüm əhəmiyyətə malik olan Xorasanın əldə edilməsi uğrunda iki türk sülaləsi olan Səfəvilər ilə Şeybanilər arasında XVI əsrin II yarısında gərgin münasibətlər və hərbi əməliyyatlar məqalədə ilkin məbələr əsasında işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Qızılbaş Səfəvilər, Şeybanilər, XVI əsr, Mərkəzi Asiya, Xorasan, II Abdulla.

Giriş. XVI əsrin ilk onilliyində Şeybani-Səfəvi müharibələrinin nəticəsi olaraq Xorasan qızılbaşların əlinə keçsə də, XVI əsrin 30-cu illərində Osmanlılar ilə hərbi əməliyyatların başlaması qızılbaşlara Xorasanı əllərində saxlamağa imkan vermədi. Hərbi münaqişələr zamanı Xorasanın kənd təsərrüfatına, ticarətinə ağır zərbələr dəyir, əhali bu müharibələrdən çox əziyyət çəkirdi. Bu səbəbdən yerli əhalinin kəskin müqavimət göstərməsi, eyni zamanda Azərbaycan Səfəvilər imperiyasının daxili siyasi məsələlərə başının qarışmasından istifadə edən özbək Şeybanilər Xorasanı ələ keçirmək uğrunda gərgin siyasi mübarizəyə başlayırlar. Hər bir hakim sülalə üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan Xorasanın itirilməsi demək olar ki, Mərkəzi Asiyanın əldən çıxması demək idi. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Xorasan Mərkəzi Asiyaya giriş hesab olunur, şərq ilə ticarət məhz bu bölgənin üzərindən keçməklə aparılırdı. Hər bir hakim sülalə Xorasanı ələ keçirmək, bununla da Şərq ticarətində aparıcı rol oynamağa çalışırdı.

Qızılbaş Səfəvi hökmdarı Şah Məhəmməd Xudabəndənin 1587-ci ildə ölümündən sonra Ustaclı və şamlı kimi qızılbaş tayfalarının birliyindən yaranan Xorasan qrupunun siyasi fəaliyyəti nəticəsində Məhəmməd Xudabəndənin oğlu Abbas Mirzə gəldi. Bununla Mərkəzi Asiyada güc balansı Şah I Abbas kimi böyük və qüdrətli bir hökmdarın hakimiyyətə gəlməsi ilə dəyişdi. Xorasan qrupuna daxil olan qızılbaşlar əsas etibarilə Səfəviyyə imperiyasının yaranmasında rol oynayır, Şah I İsmayılın dövründə (1501-1524) hakimiyyətdə söz sahibi olan tayfalardan idilər. Onlar dövlətin yaranmasında, sonrakı dövrdə hərbi əməliyyatlar və müdrik daxili siyasət hesabına imperiyaya çevrilməsində mühüm rollarını nəzərə almaqla dövlətin yönləndirilməsində daha çox səlahiyyət əldə etməyə çalışırdılar. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, Səfəvilərdə də taxta namizəd hər bir şahzadənin lələsi öz nümayəndəsini taxta oturtmağa çalışır, bununla da hökumətdə daha çox nüfuza və hörmətə sahib olmasına cəhd edirdilər. Xorasan qrupunun namizədi olan Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlişindən sonra Mərkəzi Asiyada qızılbaş tayfalarının siyasi fəaliyyəti bir qədər də artdı.

Xorasanın ələ keçirilməsi və dövlətə birləşdirilməsi qızılbaş Səfəvilər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən prioritetlərdən biri kimi XVI əsrdə hakimiyyət qarşısında qoyulan məqsədlərdən birinə çevrildi. Bunu nəzərə alaraq Şah I Abbas hakimiyyətə gəldikdən sonra xarici siyasət istiqamətində qarşısına qoyduğu əsas məsələlərdən biri Mərkəzi Asiyada qızılbaşların nüfuzunu artırmaq oldu.

Şeybanilər ilə Mərkəzi Asiyada hökmranlıq uğrunda qarşıdurmanın yeni mərhələsi XVI əsrin 80-ci illərinə təsadüf edir. XVI əsrin ortalarında Osmanlılar ilə münaqişənin səngiməsi və 1555-ci ildə Amasiya sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra Şah I Təhmasibin daha çox daxili sabitliyin qorunması və inkişaf etdirilməsi üzərində öz siyasətini qurmuşdu. Digər tərəfdən Übeydullah xanın ölümü ilə Mərkəzi Asiyada hakim nəsilin siyasi mübarizəsi, eyni zamanda Şeybanilərin sülalə üzvləri arasında hakimiyyət uğrunda başlanan çekişmələr zamanı Xorasan məsələsində bir qədər

sakitlik yaranmışdı. Şeybani hökmdarları və digər siyasi birliklərin başçıları vaxtaşırı Xorasana qarətçi və dağıdıcı yürüşlər təşkil etsələr də, bu hər hansı siyasi diplomatik münafişənin yaranmasına və ya uzun müddətli hərbi əməliyyatlarla izlənməmişdi. Aktiv hərbi əməliyyatlar olmasa da, hər bir sülalə Xorasana əldə saxlamaq, bununla da Mərkəzi Asiyaya nəzarət etmək istəyirdi.

Şeybani hökmdarı II Abdulla xanın birləşdirmə siyasəti. XVI əsrin 80-ci illərində Xorasan uğrunda Səfəvi-Şeybani qarşıdurmasının yenidən qızışması hər iki dövlətin daxilində baş verən iç proseslərlə bilavasitə bağlı olmuşdur. Şeybani -hökmdarı özbək II Abdulla xanın (1557-1598) Buxarada hakimiyyəti ələ alması ilə Mərkəzi Asiyada hökmranlıq uğrunda gedən siyasi mübarizəyə son qoyuldu. Tez bir zamanda Buxara, Səmərqənd, Daşkənt və Bəlx vilayətlərini birləşdirən II Abdulla xan Şeybnaninin Mərkəzi Asiyanın tam olaraq bir əldə birləşdirməsi və mərkəzləşdirmə siyasətini yekunlaşdırması 1582-ci ilədək davam etmişdi. Şeybani hökmdarı II Abdulla xanın birləşdirmə siyasətinə bir qədər diqqətlə baxaq. Atasının dövründə əsas dövlət məsələlərini yönləndirən Abdulla xan Mərkəzi Asiyadakı Bəlx, Hisar, Səmərqənd, Daşkənd və s. kimi iri vilayət hakimlərini özünə tabe etmiş və bundan sonra Xorasan uğrunda mübarizəyə başlamışdı. Abdulla xan əvvəlcə Fərqanə vilayətini, 1573-cü ildə isə öz əmisi oğlu Din Məhəmməd xanın idarə etdiyi Bəlxə tabe edərək oğlu Əbdülmömini Bəlxin canişini təyin etdi. Bundan sonra Abdulla xan 1574-cü ildə Şəhrisəbz, Kars və Hisarı, 1576-cı ildə Səmərqəndi, 1578-ci ildə əsas rəqiblərindən biri olan Baba xanın idarə etdiyi Daşkəndi ələ keçirərək Şeybanilər dövlətinin əvvəlki əzəmət və qüdrətini bərpa etməyə nail oldu [7, 7-11]. Fərqanə vilayəti, 1573-cü ildə Bəlx vilayətinin ələ keçirilməsi ilə Abdulla xan Xorasan uğrunda mübarizəsində mühüm əhəmiyyətə malik dayaq məntəqəsini əldə etmiş oldu. Bundan sonra Şəhrisəbz, Karşi və Hisar torpaqları tutuldu, 1576-cı ildə Səmərqənd, Daşkənd tam olaraq ələ keçirildi. Abdulla xanın birləşdirmə siyasəti 1582-ci ilədək davam etmişdi. Buxara, Səmərqənd, Daşkənd və Bəlxin ələ keçirilməsi ilə Şeybanilərin dövlətçilik istiqamətindəki mühüm olan birləşdirmə siyasəti başa çatmış oldu. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Səfəvilərin Şah I Təhməsinin (1524-1576) ölümündən sonra imperiyada gedən daxili siyasi proseslər imkan verir ki, Şeybanilər Mərkəzi Asiyada işğallar həyata keçirsinlər və birləşdirmə siyasəti aparsınlar.

Birləşdirmə siyasətini başa çatdırdıqdan sonra XVI əsrin son onilliklərində II Abdulla xan maliyyə-pul islahatı həyata keçirmişdi. Bunun sayəsində iqtisadi cəhətdən daha da güclənən Şeybanilər Xorasan uğrunda yenidən mübarizəyə başladılar. Özbəklərin Xorasan uğrunda mübarizəyə yenidən başlamasına təkan verən səbəblərdən biri də Qızılbaş Səfəvilər dövlətinin Məhəmməd Xudabəndə dövründə daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləməsi və durğunluq dövrü yaşaması olmuşdu. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin II mərhələsinin 1578-ci ildə başlaması və döyüşlər zamanı hərbi cəhətdən qızılbaşların pərakəndəliyi və məğlubiyyətləri Qızılbaş-Şeybani münasibətlərinin yenidən gərginləşməsinə səbəb olmuşdu. Əraziləri daha da genişləndirmək niyyətində olan şeybanilər Mərkəzi Asiyanın digər hakim nəsiləri, özbəklər ilə mübarizə apardıqdan sonra Səfəvilər ilə üz-üzə gəldilər. Bundan sonra qızılbaşlar ilə siyasi mübarizəyə başlayan şeybanilər Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlişi ilə güclü müqavimətlə rastlaşdılar. Şah Abbasa qədər siyasi cəhətdən parçalanmış vəziyyətdə olan Qızılbaş Səfəvilərin Osmanlılar ilə apardıqları müharibə dövləti daha da zəiflətməmişdi. Bundan istifadə etmək istəyən şeybanilər Səfəviləri tamamilə Mərkəzi Asiyadan çıxarmaq istəyirdilər. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Xorasan Mərkəzi Asiyanın açar bölgələrindən idi və bu bölgənin əldən çıxması qızılbaşlar üçün iqtisadi və siyasi gücün itirilməsi demək idi. Mərkəzi Asiyanın digər mühüm bölgələri olan Herat, Məşhəd, Mərv kimi ərazilər XVI əsr boyunca Qızılbaşların idarəçiliyinə olmuşdu. II Abdulla xan Qızılbaşların əlində olan bütün Mərkəzi Asiya vilayətlərini ələ keçirmək istəyirdi. Bir məsələni də qeyd edək ki, Səfəvi qızılbaş hərbi qüvvələrinin iki cəbhədə parçalanmasını təmin etmək məqsədilə Osmanlıların özbəklər ilə ittifaq yaratması və birgə hərbi hücumun təşkil edilməsi Azərbaycan Səfəvilər imperiyasının daha da tənəzzülünü təmin etdi. 1575-ci ildə Osmanlı sultanı III Murad (1574-1595) tərəfindən Şeybani hökmdarı Abdulla xana hərbi ləvazimatlar, silah-sursat, hətta əsgəri qüvvə ilə yardım etmişdi. Sünni dini birliyi olaraq Osmanlı-Şeybani ittifaqı kafir hesab edilən "şiə qızılbaşlara" qarşı yönəlmişdi. Əslində, dini bir mübarizə olmasa da hərbi münafişə üçün əsas bəhanə verən dini ayrışdırıcılıq hərbi münafişəyə yol açmışdı. Bildiyimiz kimi, zəvvarlar üçün müqəddəs dini mərkəz olan Məşhəd şəhərində İmam Rzanın qəbri

yerləşirdi. Bu müqəddəs şəhərin şiə kafirlərdən azad edilməsi, Kiçik Asiyadan gedən möminlərə daha rahat və münasib şəraitin yaradılması əsas məqsəd olaraq göstərilir və bununla da həqiqi hərbi münaqişə din pərdəsi altında gizlədilir. Əgər dini cəhətdən müqəddəs hesab edilən şəhərin azad edilməsi əsas məram idisə, nəyə görə, şəhər ələ keçirildikdə dağıdılır və bununla da Qızılbaş Səfəvilərə ağır zərbə vurulur.

Qızılbaş Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasın Mərkəzi Asiya uğrunda mübarizəsi. Gördüyümüz kimi, XVI əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində hakimiyyət uğrunda Xorasan (şamlı, ustacılı) və Azərbaycan (təkəli, türkmən) qruplaşması arasında kəskin mübarizə gedirdi. Qızılbaş əmirləri arasında birlik olmadığı üçün Səfəvi ordusu da Osmanlı qoşununa ciddi müqavimət göstərə bilmir, dövlətin mühüm vilayətləri bir-birinin ardınca işğal edilirdi. Belə bir vəziyyətdə hakimiyyətə iddialı olan Xorasan qruplaşması mərkəzi hakimiyyətə itaət etməkdən tamamilə boyun qaçırdı. Xorasan qruplaşmasına Herat hakimi Əliqulu xan Şamlı və Məşhəd hakimi Mürşüdqulu xan Ustacılı başçılıq edirdilər. Məhəmməd Xudabəndənin əmrilə Abbas Mirzənin lələsi təyin edilən Əliqulu xan Şamlı və Mürşüdqulu xan Ustacılı 1581-ci ildə Abbas Mirzəni şah elan edərək, Məhəmməd Xudabəndənin məmurlarının Xorasana daxil olmasının qarşısını aldılar [2, 28]. Xorasanı idarə edən qızılbaş sərkərdələrinin nümayəndəsinin – şahzadə Abbasın Səfəvi dövlətinin başçılığına gəlməsi Şeybanilərin vəziyyətini gərginləşdirir. Səfəvilərdəki qarışıqlıqdan istifadə edən Şeybanilər 1588-ci ildə Heratı ələ keçirənlər də, qızılbaşların kəskin müqaviməti ilə rastlaşırlar. Beləki, daha çox siyasi gücə malik olan Xorasan hakimləri şamlı və ustacılı tayfa başçılarına daha geniş səlahiyyətlər verildilər. Şah I Abbasın xarici siyasət istiqamətində əsas məqsədlərindən biri Xorasanın itirilmiş bölgələrinin geri qaytarılması idi. Ordu quruculuğunda uğurlu islahatlar hesabına dövlətin hərbi qüdrətini artıran Qızılbaşlar qarşıya qoyulmuş məqsədə nail ola bildilər. 1598-ci ildə Abdulla xanın ölümü və bundan sonra Şeybanilər sülaləsində hakimiyyət uğrunda mübarizənin başlanması Mərkəzi Asiyada siyasi üstünlüyün Səfəvilərə keçməsinə səbəb oldu.

Şeybani hökmdarı Əbdülmömin xan. Abdulla xandan sonra hakimiyyətə oğlu Əbdülmömin xan keçir. 1582-ci ildən Bəlx hakimi olan Əbdülmömin xan 1598-ci ildən Buxara xanlığının hakimi və bütün özbəklərin hökmdarı elan edildi. Özbək xanı II Abdullanın yeganə varisi kimi Əbdülmömin özbəklər arasında böyük nüfuza malik idi. Əbdülmömin xan Teymurilərdən Badaşxan və Toxaristanı da ələ keçirir. Səfəvilərdə hakimiyyət uğrunda daxili çəkişmələr zamanı Bəlx hakimi olarkən Əbdülmömin qızılbaşlarla toqquşmuş, hətta müəyyən uğurlar da əldə edə bilmişdi. Taxta oturdudan altı ay sonra Əbdülmömin xan atasının yaxın ətrafı tərəfindən sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdü. Lakin tez bir zamanda Mərkəzi Asiyada qüdrət və nüfuzunu bərpa edən Qızılbaş Səfəvilər özbəkləri geri çəkirdi bilirlər.

Nəticə. Şah I Abbas hakimiyyətə gələrkən qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri Xorasanı yenidən Səfəviyyə imperiyasına birləşdirmək idi. Səfəvilərin XVI əsrin 70-ci illərində durğunluq yaşamasından istifadə edən qonşu dövlətlər imperiyanın ərazisi hesab edilən bir sıra vilayətləri ələ keçirmək istədilər. Qərbdən Osmanlılar, şərqdən isə Şeybanilər Səfəvi torpaqlarının ələ keçirilməsində maraqlı idilər, hətta hərbi ittifaq da yaradaraq birgə çıxış etmişdilər. Qızılbaş Səfəvi imperiyasının Şah I Abbas dövründə güclənməsi və əvvəlki nüfuzunu qaytarmaq uğrunda uğurlu siyasəti siyasi arenada öz müsbət nəticəsini verdi. Ordu və hərbi istiqamətdə aparılan islahatlar nəticəsində Qızılbaş Səfəvilər kifayət qədər güclənmiş və Şeybanilər ilə aparılan siyasi mübarizədə Xorasanı, eləcə də Mərkəzi Asiyada itirilmiş bir sıra bölgələri geri qaytara bilmişdilər. Şeybani hökmdarları II Abdulla və onun oğlu Əbdülmömin xanın dövründə Səfəvilərə qarşı bir sıra uğurlu addımlar atılsa da, nəticədə Səfəvilər qarşılarına qoyduqları məqsədə çatı bilmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV-XVI əsrlər). Bakı, Kür, 2004, 151 s.
2. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Ruscadan tərcümə edən Azər Bağirov. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 416 s.

3. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərinə qədər). Dosent M.Q. Abdullayevin elmi redaktəsi ilə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2014, 391 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Professor S.S.Əliyərli və dosent Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1989, 328 s.
5. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild. Bakı, Elm, 1999, 584 s.
6. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. Redaktor: Süleyman Əliyərli. Bakı, Azərbaycan, 1996, 872 s.
7. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Azərbaycan dilinə çevirənlər akademik Z.M.Bünyadov və tarix elmləri namizədi N.R.Ağayeva, Bakı: Elm, 1999, 160 s.
8. Əfəndiyev O.A. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
9. Арапов Д.Ю. Из истории взаимоотношений Средней Азии и Ирана в конце века // Вестник Московского Университета. вып. 1, Москва, Московский Университет, 1969, с.68-81.
10. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, Элм, 1981, 237 с.

АЙСЕЛЬ КАРИБОВА

*Доктор философии по истории,
преподаватель Бакинского Государственного Университета*

СЕФЕВИДО-ШЕЙБАНИДСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА

Во время правления Абдуллы II за Хорасан шла борьба между Шейбани и Сефевидами. Абдулмомин хан, пришедший к власти после него, был убит близким окружением отца. Однако кизилбашские Сефевиды, вскоре восстановившие власть и престиж в Средней Азии, смогли победить узбеков. Таким образом, когда к власти пришел шах Аббас I, он смог воссоединить Хорасан с империей Сефевидов, что было одной из его главных целей.

Ключевые слова: Сефевиды, Шейбаниды, XVI век, Центральная Азия, Хорасан, Абдулла II.

AYSEL GARİBOVA

Phd, Lecturer of Baku State University

SAFAVID-SHEYBANIDS RELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE XVI CENTURY

During the reign of Abdullah II, there was a struggle for Khorasan between Sheibani and the Safavids. Abdulmomin Khan, who came to power after him, was killed by his father's close circle. However, the Kizilbash Safavids, who soon restored power and prestige in Central Asia, were able to defeat the Uzbeks. Thus, when Shah Abbas I came to power, he was able to annex Khorasan with the Safavid empire, which was one of his main goals.

Keywords: Safavids, Sheibanids, XVI century, Central Asia, Khorasan, Abdullah II.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 22 oktyabr 2021-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 dekabr 2021-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Mehman Abdullayev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.